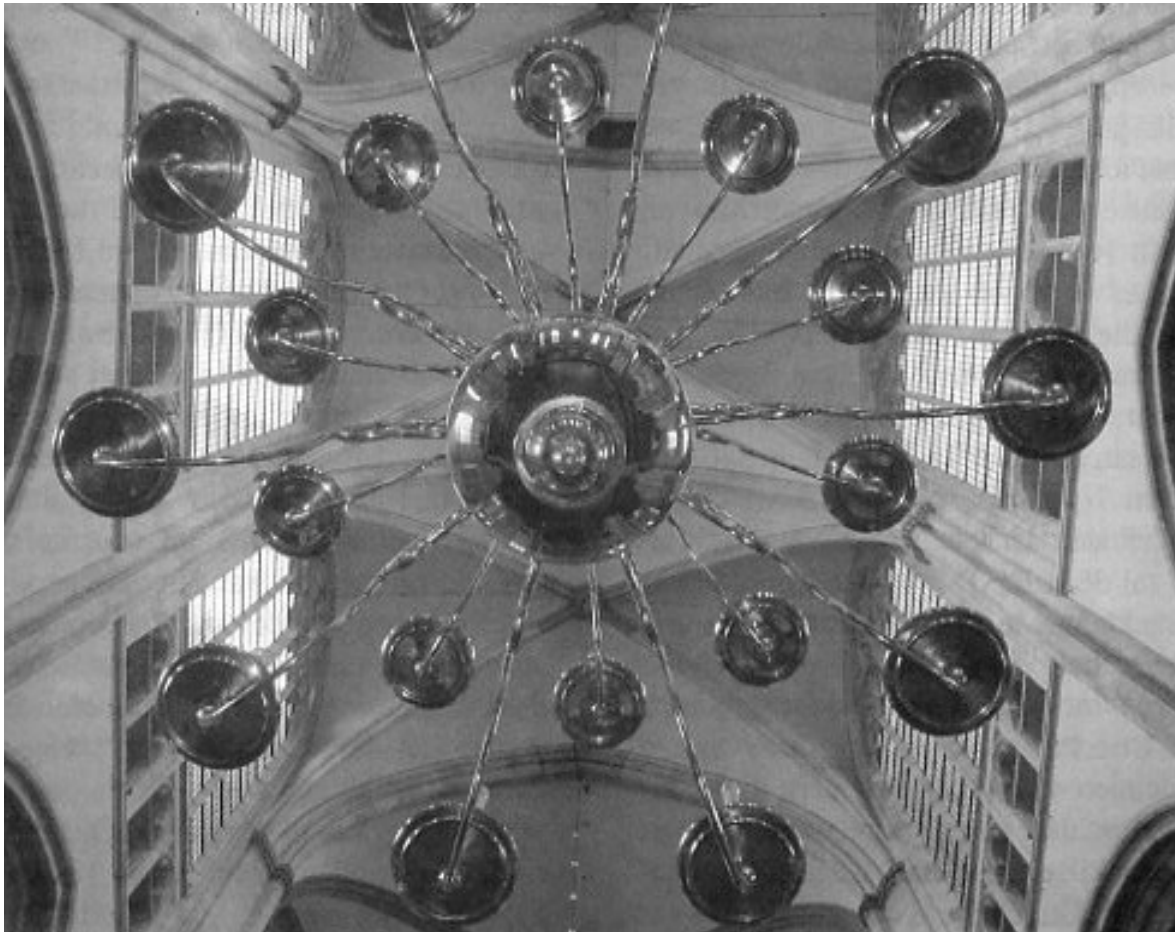

De kroonluchters van de Dom

Wie thans de Domkerk betreedt ziet vijf prachtige koperen kronen neerhangen vanuit het gewelf. De twee in het koor hebben twee rijen van tien armen boven elkaar en de drie in de transepten en de viering drie rijen van tien armen. De twee in het koor en de viering dateren uit de 17de eeuw, de twee in de transepten zijn in 1955 gekopieerd naar de grote kroon in de vieringⁱ. Iedere kaarsenkroon is versierd met drie wapenschilden. Die van de grote kroon in de viering dragen het wapen van de provincie Utrecht (...), die van de daaropvolgende kroon in het koor het wapen van de stad Utrecht (...) en die van de derde kroon het wapen van de Johanniterorde (een gedeeld schild met rechts een zilveren kruis op een veld van keel en links een zilver maltezerkruis op een veld van azuur). Twee van de schildjes op de kroon in het noordelijke transept tonen het wapen van de stad Utrecht, het andere schildje dat van de provincie. Op de schildjes van de kroon in het zuidelijke transept ziet men twee maal het wapen van de Johanniterorde en éénmaal dat van de provincie Utrechtⁱⁱ. De wapens worden omlijst door een cartouche met een jaartal. Bij de wapens van de stad en de provincie Utrecht is dat 1648, bij dat van de Johanniterorde 1649.

Zowel de originele kaarsenkronen als de kopieën zijn (helaas) geëlektrificeerd, waardoor zij hun functie, het geven van licht, beter kunnen uitoefenen. Terwijl in middeleeuwse kerk kaarsen vooral een liturgische, devotionele of symbolische functie hadden, dienden zij na de alteratie in de protestants geworden kerken alleen nog maar als verlichting van de ruimte. Kaarsenkronen kwamen in de middeleeuwse kerken nauwelijks voor. Kaarsen werden voornamelijk gebrand op de altaren en bij heiligenbeelden. Als houders dienden vrijstaande kandelaars, wandarmen of kaarsenpinnen. Kerkkronen moeten een uitzondering geweest zijn.

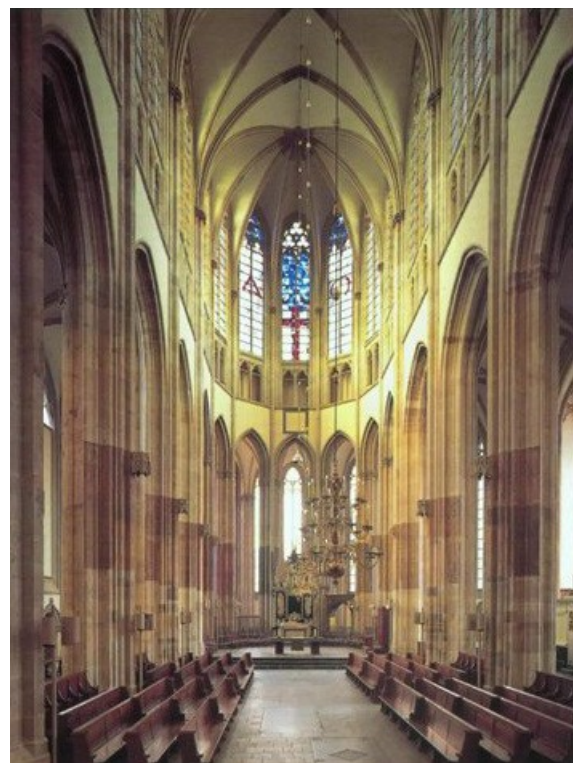
In ons land wordt alleen in de Walburgiskerk in Zutphen een middeleeuws exemplaar bewaardⁱⁱⁱ.

Zoals gezegd, in het protestantse kerkinterieur hadden kaarsenkronen geen liturgische, devotionele of symbolische functie, zij waren er alleen voor de verlichting. Geen wonder, dat toen in de 19de eeuw nieuwe verlichtingstechnieken hun intrede deden, de kaarsenkronen en wandarmen langzamerhand overal vervangen werden door olielampen of gaskronen. Ook in de Dom was dat het geval. De fraaie kronen, die te zien zijn op de tekeningen, die de 17de eeuwse schilder Pieter Saenredam van het interieur van de Dom maakte^{iv}, zijn in de 19de eeuw afgedankt, toen men besloot om in de Dom gasverlichting aan te brengen. Op 19 juli 1826 wordt op de vergadering van het bestuur van de Nederlands Hervormde Gemeente van Utrecht gesproken over het maken van een proefopstelling van een aan te brengen gasverlichting in de Domkerk. In de vergadering van 2 augustus wordt verslag gedaan en op de vergadering van een week later wordt besloten de gasverlichting te installeren. Deze wordt begroot op 4.000,- gulden, maar zal uiteindelijk 6.606,24 gulden. In dezelfde vergadering besluit men ook de koperen kaarsenkronen te verkopen om de kosten van een nieuwe gasverlichting enigermate te compenseren. De kronen worden gewogen en verkocht voor 80 gulden per 100 Nederlandse Pond. Zij blijken dan inclusief de bijbehorende ijzeren staven 1.475,20 gulden op te brengen. Op 7 april 1827 worden de nieuwe gaskronen voor het eerst aangestoken^v. De oude kaarsenkronen zullen dan al wel zijn afgevoerd. Gezien het feit, dat ze op basis van hun gewicht verkocht zijn, en de wetenschap, dat men in die tijd weinig oog had voor de cultuurhistorische waarde van dergelijke objecten, is het niet onmogelijk, dat ze zijn omgesmolten.

In ieder geval waren de kronen uit het zicht verdwenen en groot was dan ook de vreugde, toen bleek dat er zich in Engeland drie kaarsenkronen bevonden, waarvan werd gezegd, dat ze oorspronkelijk uit de Domkerk kwamen. Zij waren in het begin van de 20ste eeuw aangekocht door de architecten van het nieuwe gebouw van de Royal Insurance Company Limited te Liverpool ter opluistering van hun Board-Room. De verkoper had meegedeeld, dat de kronen afkomstig waren uit de kathedraal van Utrecht. Toen men omstreeks 1930 in Utrecht hoorde, dat drie uit de Dom afkomstige kerkkronen zich in Liverpool zouden bevinden, nam men contact op met genoemde Engelse verzekeringsmaatschappij om te kijken, of men ze kon aankopen voor de Dom. De Engelsen wilden echter geen afstand doen van deze fraaie stukken. Zo'n twintig jaar later deed jhr. C.J.A. De Ranitz, die recentelijk burgemeester van Utrecht was geworden, een nieuwe poging. Op zijn instigatie richtte de Nederlandse ambassadeur in Londen zich tot de directie van de Royal Insurance Company met het verzoek om de kronen aan Utrecht te verkopen. Dit keer vond men wel gehoor en meer dan dat. De directie toonde de grootmoedigheid om ze te schenken aan de stad Utrecht, nadat zij voor zichzelf kopieën van de kronen had laten maken. Het stadsbestuur ging uiteraard graag in op dit genereuze aanbod en in juni 1951 besloot de gemeenteraad *“onder dankzegging te aanvaarden de schenking van drie uit de Dom afkomstige koperen kronen, welke in 1827 door het bestuur van de Nederlands Hervormde Gemeente om financiële redenen waren verkocht en thans door de directie van Royal Insurance Company Limited te Liverpool aan de gemeente worden aangeboden. Als blijk van erkentelijkheid zal de gemeente aan genoemde directie ten geschenke aanbieden een antieke kast, deel uitmakend van de gemeentelijke collectie kunstvoorwerpen in het Centraal Museum”*. De overdracht had plaats op 3 juli voorafgaande aan het orgelconcert, dat in het kader van het 315 jarig bestaan van de Rijksuniversiteit te Utrecht in de Domkerk werd georganiseerd. Bij deze plechtigheid werden de kronen door burgemeester de Ranitz, die zich zeer voor deze schenking had ingezet, ontstoken. Dezelfde avond werd er nog een souper gehouden in de Agnietenkapel, waarbij de burgemeester een antieke kussenkast overdroeg aan de heren Tod en Hohhouse van de Royal Insurance Company en hun tevens het commandeurskruis van de Oranje-Nassau Orde

uitreikte. Het gemeentebestuur heeft ze vervolgens op 17 mei 1957 in bruikleen overgedragen aan de Hervormde Gemeente van Utrecht, evenals de twee in 1955 gemaakte kopieën^{vi}.

De vreugde over de terugkeer van de kronen was zo groot, dat men naliet om na te gaan of het verhaal over de herkomst van de kronen wel klopte. Wanneer men de tekeningen, die Pieter Saenredam in 1636 van het interieur van de Dom maakte, had bekeken, dan had men kunnen zien, dat de kronen van de Dom op die tekeningen geen rijen van tien, maar van twaalf armen hadden. Aangezien deze tekeningen tot in de details zeer betrouwbaar zijn, had men op zijn minst moeten gaan twijfelen, of de nieuw verworven kronen wel dezelfde waren als de daar afgebeelde. De oorspronkelijke kronen uit de Dom dateerden uit 1613 en waren betaald door de vijf kapittels, de Stad en de Staten van Utrecht. Op de kronen waren de wapenschilden van de schenkers aangebracht, wat ook op de tekeningen enigszins is te zien^{vii}. De kerk van de Johannieten, de Catharinakerk, behoorde niet tot de kapittelkerken, dus het is niet voorstelbaar, dat een van de kapittels op de door hun gestichte kaarsenkroon het wapen van de Johannieten zou hebben laten aanbrengen.

Pieter Saenredam, Gezicht op het koor van de Dom in Utrecht, 1636, Utrecht, Utrechts Archief

Koor van de Dom van Utrecht

Wat zijn het dan voor kronen, die sinds 1951 in de Dom hangen. Het feit, dat zij allen het wapen van de stad en de provincie Utrecht dragen, wijst erop dat ze uit de Domstad afkomstig zijn, maar het wapen van de Johannieten wijst naar de Catharinakerk. Deze kerk was in de late middeleeuwen de kerk van het Catharijneconvent, het klooster van deze orde. In 1636 werd de kerk in gebruik gegeven aan de hervormden en moest toen worden ingericht voor de protestantse eredienst. In het kader hiervan zijn in 1648 de twee kronen aangeschaft met het stads- en provinciewapen en in 1649 die met het Johannietenwapen. Tevens kan men in de Utrechtse Stads-Cameraars-Rekeningen lezen, dat de Stad in 1648 aan de koperslager Jan Dop 340 gulden en 7 stuivers betaald voor de kroon hangende in de “*Catrijnekerk*”. Waarschijnlijk zal deze Jan Dop niet alleen de door de stad betaalde kroon, maar ook de andere twee hebben gegoten^{viii}. De kroon met het provinciale wapen zal door de provincie

bekostigd zijn, maar wie de Johannierkroon betaald heeft, is mij onduidelijk, daar met de dood van de Balijer Hendrick Berck in 1602 de laatste johannieter uit Utrecht verdwenen zal zijn.

In 1815 werd de Catharinakerk onttrokken aan de protestantse eredienst en bestemd tot garnizoenskerk voor katholieke soldaten. Hierbij zal men het typisch protestantse kerkmeubilair verwijderd hebben, maar de kronen hebben laten hangen. Op 24 oktober 1840 werd de kerk met haar inhoud bij koninklijk besluit overgedragen aan de Rooms Katholieke Gemeente. Opmerkelijk is, dat reeds één dag na de overdracht de drie kaarsenkronen worden opgeëist door de burgemeester van Utrecht. Pastoor Rademaker weigert ze echter af te staan en zo blijven ze, waar ze zijn^{ix}. Bij het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie werd de Catharinakerk verheven tot kathedraal, de bisschopskerk van de nieuwe aartsbisschop van Utrecht. Omdat men vond, dat het sobere interieur niet paste bij deze nieuwe functie besloot het kerkbestuur de kerk inwendig te verbouwen op een wijze, die recht zou doen aan de waardigheid van een bisschopskerk. De tweede helft van de 19de eeuw was de periode van het katholieke reveil en overal verrezen er in ons land nieuwe roomse kerken, doorgaans gebouwd in de stijl van de neogotiek, een stijl, die geïnspireerd was op die van de late middeleeuwen. Ook het interieur van de Catharinakerk werd vanaf 1860 in deze stijl vernieuwd. De oude ronde pilaren werden verpakt in stucco pilasters in de stijl van de Franse, 14de eeuwse gotiek, er verrees een oksaal tussen koor en schip, altaren werden overhuifd en rijkelijk voorzien van sculptuur, tegen de wanden van het koor werden grote beelden van de apostelen aangebracht en alles werd bont beschilderd. Het hele interieur moest worden aangepast aan de gotische smaak^x. Hoe de kerk er van binnen kort vóór de verbouwing uitzag kan men zien op het schilderij, dat A.W. Nieuwenhuizen in 1843 van het nog niet vernieuwde kerkinterieur maakte, en op de tekening van J. Grolman uit omstreeks 1850^{xi}. Zowel op de tekening als op het schilderij zijnde kronen te zien. Ook worden zij vermeld onder nr. 10 van de inventaris van de Catharinakerk uit 1856: *“Drie groote kroonen van geel koper, voorzien met de wapens der provincie, stad en Duitschen Orden, waarvan een met drie rijen armlakkers te zamen dertig pennen. Een dito met twee dito rijen armlakkers te zamen twintig pennen en een dito met dito dito.”*^{xii} Na de verbouwing zullen de kronen enigszins een fremdkörper” geweest zijn in het vernieuwde interieur. Bovendien was kaarsverlichting wel erg ouderwets en we zien dan ook, dat op de vergadering van het kerkbestuur op 6 juni 1899 het plan wordt besproken om acht gaskronen aan te schaffen voor de zijbeuken en drie voor het middenschip. Tevens willen sommigen de dan nog in de kerk hangende kaarsenkronen verkopen. De voorzitter ziet echter liever, dat ze behouden worden, maar hij stemt ermee in, dat, indien het noodzakelijk zou zijn, aan de aartsbisschop een machtiging gevraagd wordt om de kronen van de hand te doen. In de notulen van 25 maart 1900 staat te lezen, dat bij de aartsbisschop machtiging zal worden aangevraagd om bij een eventuele vernieuwing van een reeds gedaan bod van f. 2.500,- voor de nu buiten gebruik gestelde koperen kerkkronen, deze voor dit bod te mogen verkopen. Nadat de gevraagde machtiging was verkregen, heeft men ze verkocht voor f. 2.800,- aan de heer Basterd te Maarssen, zoals in de notulen van 19 februari staat te lezen^{xiii}. De heer Basterd zal ze direct of via een tussenhandelaar aan de Engelse verzekeringsmaatschappij hebben verkocht, met de mededeling, dat ze uit de kathedraal afkomstig waren^{xiv}. Dit laatste heeft zowel de nieuwe eigenaars als later het gemeentebestuur van Utrecht, de Nederlands Hervormde Gemeente aldaar en met hen vele anderen op het verkeerde been gezet. Voor hen moet het vanzelfsprekend zijn geweest, dat met de “kathedraal van Utrecht” de Domkerk werd bedoeld, de grootste kerk van de stad, die in de middeleeuwen de kathedraal van de Utrechts kerkprovincie was geweest. Kennelijk hebben zij zich niet gerealiseerd, dat het meer voor de hand lag, dat deze aanduiding niet de Domkerk maar de katholieke kathedraal aan de Lange Nieuwstraat betrof. Een misverstand dus, maar een gelukkig misverstand, want als men geweten had, dat de kronen niet de oorspronkelijke

Domkronen waren, dan zouden ze waarschijnlijk niet zijn geschonken en niet uit Engeland naar Utrecht zijn teruggekeerd.

Henri L.M. Defoer

- i Zie: H.W. Obbink, *Twee nieuwe kronen in de Domkerk*, Hervormd Utrecht, 25 mei 1956, p. ...
- ii Deze verdeling is zeer onlogisch. Ik vermoed, dat oorspronkelijk elk van deze twee kronen drie verschillende wapenschildjes, één met het wapen van de provincie, één met dat van de stad en één met dat van de Johannierorde, heeft gedragen.
- iii Voor de verlichting in het Nederlandse protestantse kerkinterieur zie: C.A. van Swigchem, T. Brouwer, W. van Os, *Een huis voor het woord, Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, Den Haag 1984, p. 297-299
- iv Zie voor de drie tekeningen van het Dominterieur door Pieter Saenredam: *Pieter Saenredam, het Utrechtse werk, schilderijen en tekeningen van de 17de-eeuwse grootmeester van het perspectief*, Catalogus bij de gelijknamige Tentoonstelling in het Centraal Museum 2000, cat. nrs. 50, 51 en 52, met uitgebreide literatuur.
- v Zie: het archief van de kerkvoogdij van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Utrecht, notulen 1823-1851, Het Utrechts Archief, toegangsnummer 747, inv.nr. 72; B.M. de Jonge van Ellemeet, *De kronen in de Dom*, Hervormd Utrecht, 13 juli 1951, p. 16
- vi Zie: *Utrechtsch Nieuwsblad*, jaargang 59, nr. 54, 4 juni 1951, p. 2; B.M. de Jonge van Ellemeet, *De kronen in de Dom*, Hervormd Utrecht, 13 juli 1951, p. 16; *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1952, p.178-80; *De drie oude kronen*, Hervormd Utrecht, 25 mei 1957, p. ...
- vii Zie: *Pieter Saenredam, het Utrechtse werk* (zie boven noot iv) cat. nr. 50 en in dezelfde catalogus Arie de Groot, *De Utrechtse kerkgezichten van Pieter Saenredam en het probleem van hun betrouwbaarheid*, p. 17-49
- viii Zie: J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, III, (1843), p. 308. (Met dank aan Tim Graas, die mij op deze vermelding attent maakte.) Jan Adriaensz Dop is in Utrecht gehuwd in 1628. Hij overleed in 1680. Zie: Tim Graas, *Koperen lezeraars in protestantse kerken. Een onderzoek naar zeventiende- en achttiende-eeuwse geelgieters in Nederland*, in: *Koper, tin en ijzer in Nederlandse kerken*, een uitgave van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, Soesterberg 1998, noot 113. Jan Dop had reeds in 1644 voor de preekstoel van de Catharinakerk een koperen arm met twee kandelaars voor de preekstoel geleverd. Zie: Dodt van Flensburg o.c. p. 301. Dodt van Flensburg noemt hem daar Jac Dop, maar dat zal waarschijnlijk Jan Dop moeten zijn, omdat in geen enkel andere archiefstuk de naam van Jac Dop voorkomt.
- ix Zie: A.E. Rientjes, *De St. Catharinakerk aan de Nieuwstraat*, in: *De Roomsche Kerken van Utrecht*, Overdruk uit de officiële kerklijst, 1914-1920. Rientjes vermeldt abusievelijk, dat de kronen uit 1640 dateren.
- x Zie voor de geschiedenis van de Catharinakerk: G. Brom, *Geschiedenis der Metropolitaankerk van St. Catharina te Utrecht*, in *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 27, 1901, p. 48-66; A.E. Rientjes, (o.c.); C.H. Staal, *Anderhalve eeuw uit de geschiedenis van de Utrechtse Sint Catharijnekerk*, Het Catharijneconvent, monument met toekomst, Utrecht z.j. (1975); *Catharijneconvent Utrecht*, uitgave van het Bureau Voorlichting van de Gemeente Utrecht, 1979; H.L.M. Defoer, *Een geschilderd interieur van de Sint Catharinakerk te Utrecht uit 1843*, Maandblad Oud Utrecht, jaargang 53, nr. 2, februari 1980 p. 37-39; Ada van Deijk, *De Catharijnekerk*, in: *Middeleeuwse kerken in Utrecht*, Zutphen 1988, p.48-49; A.J. Looijenga. *De Utrechtse school in de neogotiek. De voorgeschiedenis van het Sint Bernulphusgilde*, Leiden 1991, hoofdstuk 4.
- In 1955 was men van oordeel, dat de neogotische uitmonstering afbreuk deed aan de kerk en men besloot het interieur zoveel mogelijk terug te brengen in de oude staat, waarbij de tekeningen van Saenredam richtinggevend waren. Gelukkig is een kleine deel van het neogotische interieur gehandhaafd. Wel heeft men het oksaal verplaatst naar de ingang van de kerk, waar het na aanpassing fungeert als zangertribune. Met name de vroegere directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum, de heer D.P.R.A. Bouvy heeft zich hiervoor ingespannen.
- xi Het schilderij bevindt zich in particulier bezit en de tekening in de pastorie van de Catharinakerk te Utrecht. De tekening is zowel gepubliceerd door Staal (o.c.) als door ondergetekende (o.c.). Het schilderij is alleen gepubliceerd door ondergetekende (o.c). In zijn artikel vermeldt hij in noot 7, dat de op het schilderij en tekening zichtbare kronen identiek zijn met drie van de kronen in de Domkerk.
- xii *Inventaris der aan de parochiële kerk van de H. Catharina te Utrecht toebehorende goederen of zaken, welke ter zorging en beheering behoort aan de kerkmeesters*. Utrechts Archief, toegangsnummer 822-4, inv. nr. 141. Ook in twee latere inventarissen, te vinden in hetzelfde boek, worden de kronen vermeld, maar ze worden niet meer zo uitgebreid beschreven. Beschrijving SKKN

xiii Zie: de notulen van het kerkbestuur van de S. Catharina Parochie, Utrechts Archief toegangsnummer 822-4, inv.nr. 126. In de kantlijn van de op 11 oktober door de kerkmeesters goedgekeurde inventarislijst in het boven in noot xii genoemde inventarisboek staat naast de vermelding van de kronen in de kantlijn geschreven: "*deze drie koperen kroonen zijn verkocht, februari 1900*".

xiv In de periode, dat men in de Nederlandse kerken op gasverlichting overging, zijn er wel meer grote kerkkronen naar Engeland verkocht. Nog onlangs werden op 19 mei 2005 bij Christies in London onder lot nrs. 99 en 100 twee grote koperen kerkkronen geveild, die oorspronkelijk afkomstig waren uit de Sint Jan van 's Hertogenbosch en in de 19de eeuw verworven waren door Royal & Sun Alliance Insurance Group plc. (met dank aan Tim Graas, die mij hierop attent maakte)